

**A JÚDAIZMUS ÉS A HELLÉN
MÚVELŐDÉS EGYMÁSHOZ
VALÓ VISZONYA A ZSIDÓ
HAGYOMÁNYOS
IRODALOMBAN**

BÖLCSESZDOKTORI ÉRTEKEZÉS

ÍRTA :
SCHÖNFELD MIKLÓS

BUDAPEST 1938

Bevezetés.

Antiochus Epiphanes (175-164) egyik főlörekvése volt, hogy a zsidóságot – vallási és nemzeti öntudatától megfosztván – a hellén művelődés körébe vonja. Amikor azonban e terv megvalósítása foglalkoztatta, nem számolt azzal a körülménnyel, hogy a görög politeizmustól annyira különböző zsidó egyistenhit egymással soha össze nem olasztható és ezért a vallásos zsidó rétegeknek a hellenizmusmal szemben elfoglalt álláspontját csupán makacs s könnyen legyőzhető ellenkezésnek minősítette. Bizott törekvései sikerében azért, mert az ú. n. arisztokrata zsidó párt már régebb idő óta rokonszenvezett a görög életformákkal és intézményekkel. A zsidóság egyik jelentékeny tábora ellenben fölismerte azt a nagy veszélyt, amelyet Antiochus sikeres liellenizálása magában hordoz, úgyhogy minden erejét vallása megvédelmezésének szolgálaiába állította. Már Dániel és Szirach könyveiben is hellenellenes célzatosságot találunk abban, hogy előbbi a görög uralom megüölését jövendőli meg, utóbbi pedig minden bölcseség fölé a Tóra és a zsidó vallás támlásait helyezi.*

A történeti fejlődés következtében a zsidóságnak a görög művelődéssel szemben tanúsított ellenszenves magatartása egyre inkább elveszítette e d d i g i kizárólagos vallási jellegét. Míg eleinte a farizeusok törekvései egyedül odairányultak, hogy a vallást óvják meg minden külső hatástól, addig később – különösen a római uralom kezdetén – már a politikai kérdések megoldása áll a zsidóság célkitűzéseinek homlokterében.** A farizeusok, vallás-nevelő munkájuk révén, valóban magukhoz ragadták szellemi téren a vezetést és ezáltal a zsidóságnak magának is egészen különös jelleget kölcsönözhetek. Az ő nevelésük eredménye a zsidó szellemnek merev elzárkózása az idegen művelődéssel szemben, valamint ama egyre erősei) ben kihangsúlyozott zsidó nemzeti öntudat, amely a vallási törvények szigorú megtartásának forrásából táplálkozott. Ez az irányzat eredményezte azután, hogy a zsidó nép a minden eszközzel hellenizálni és a zsidó és görög szellemet összhangba hozni törekvő herodiánus dinasztia ellen eredményesen vehette föl a küzdelmet.

* Wendland, Die hellenistisch römische Kultur, 1(37. 1.

** Bousset, Die Religion d. Judentums 188. 1.

A görög kultúra a Nyugattal való élénk kapcsolat, valamint a prokurátorok útján terjedt el a zsidóság körében. Jeruzsálemben és a diaszpórában egyaránt szép számban akadnak a zsidók között is irodalmárok és államférfiak, akik tökéletesen beszéltek görögül és a legtöbben közülük görög nevet is viseltek. A görög művelődésnek mélyebb ápolása azonban nem hatolt be a nép széles rétegeibe, mivel az a farizeizmusnak hatása alatt minden idegen, de főleg hellén kultúrával szemben bizalmatlankodással viseltetett. Minthogy pedig a szellem irányítása nem az alsóbb osztályok társadalmából, hanem a művelt vezető körökből indult ki, megértjük, hogy a görög szellem a palesztinai zsidóságnak kulturális életére mégis komoly befolyást gyakorolt.

A hellén művelődésnek a zsidóságra való hatása Alexandriában volt a legerősebb. Már a III-ik századból van adatunk arra, hogy Egyiptomban zsidó diaszpóra volt.* A görög kultúra középpontjába került zsidóság ott a lehető legnagyobb mértékben hellenizálódik. A héber nyelvet, nemsokára alig ismerik már. Két emberöltővel az Alexandriában való megtelepülés után – Plolomeus Philadelphu» idejében – annyira göröggé lett a zsidóság, hogy a zsinagógái isteniisztélétek zavartalan folytatása céljából, a Tórát görögre kellett lefordítani.

Hogy a diaszpórában élő zsidóságra, mennyire hatást gyakorolt a hellén kultúra, bizonyítja az, hogy a zsidói ságon belül a görög gondolatnak olyan közvetítője támadt, mint Philo. De nem függetleníthette magát a hellén művelődés befolyásától a palesztinai zsidóság sem. A görög beszédnek a Szentföldön való elterjedése révén a görög gondolkodás és fogalomalkotás módja is meghonosodik. Ezt bizonyítják Paulus tanításai, akinek teológiájában a görög és zsidó gondolat sikeres találkozása úgyszólván szembetűnő. Már pedig Paulus gondolkodásának formáját bizonyára nem megkeresztelkedése után sajátította el és nem lehet őt a diaszpórából való zsidónak sem tekinteni.**

*

A zsidó hagyományos irodalom az ókori népek szellemi életének gazdag tárházát képviseli. Mi sem természetesebb tehát, mint az, hogy a zsidóságnak a görög néppel való kapcsolatára vonatkozólag is bőséges adatokat tartalmaz. A tudomány ez ágának megvizsgálása több szempontból foglalkoztatta már a kutatókat. S a ch s megkezdte a hagyományos irodalom nyelvi és archeológiai elemeit feldol-

* Boussci i .m. 484

**Schürer III. 499.

gozni, majd Krauss Sámuel** – a mai napig alapvető – munkáiban folytatja ezt. Nagy anyagot gyűjt egybe és a tárgykörnek legtöbb homályos helyét sikerül megvilágítania is. Az eddig napvilágot látott munkák közül olyan mű azonban, amelyik kizárólag a hagyományos irodalomban előforduló görög művelődési nyomokat tárgyalta és rendszerezte volna, még nem jelent meg. Értekezésünk célja ezért az idevonatkozó vizsgálódások eredményeit összefoglalni és azokat a lehetőség halárain belül ki is egészíteni.

A görögök és a zsidóság kapcsolata a görög nyelv megismerésén keresztül.

Nagy Sándor (332-ben, Kr. e.) elfoglalja Gázát, meg Tyrust és ezáltal a Földközi-tenger egész keleti partvidékének birtokába jutott. Kiváló államszervező érzékét, nemkülönben egész keleti politikájának bölcsességét mi sem jellemzi jobban, mint az az intézkedése, hogy valamennyi leigázott népnek vallását és kultuszát a legteljesebb tiszteletben tartotta.¹ A fiatal uralkodó, azt mondhatnók, történeti elhivatottságának tekintette, hogy a görög művelődés számára az akkor ismert egész világot meghódítsa. Egyike volt azoknak a hódítóknak, akik nem a rombolást, hanem az építést állították törekvéseik középpontjába. És ez a magyarázata annak, hogy – ha halála után birodalma felbomlott is – szelleme, mint eleven hatóerő, tovább fennmaradt s monumentális műve túlélte rövid uralmát.

Bármennyire iparkodott a zsidóság minden olyan külső hatással szemben – amely vallási meg erkölcsi életére egyaránt valamilyen befolyás! gyakorolt volna – körülbástyázni magát, mindazonáltal a hellenizmusnak egész Keleten megnyilatkozó szellemi áramlása Izrael népe mellett sem vonult el nyomtalanul, hanem szinte észrevétlenül szellemi és gondolati lényegébe ágyazta magát. Értelmi világának szűkrefogott látóköre a hellén művelődés megismerése által a végtelenbe táult úgyszólván. Az új kultúrának fénye annyira elkápráztatta a népnek meglehetősen széles rétegét, hogy a maga szellemi termékeit is egészen csekély értékűnek ítélte, ha azokat a görög művelődéssel szembe helyezte.

A hellenizmus oly hatalmas művelődési erőt képviselt a maga korában szerte a görögség uralta területen, hogy az életnek minden területére kihatott. A zsidóság is közeli

** L. az irodalomban idézett műveiket.

¹ Ugyanezt a politikát folytatta előtte több perzsa uralkodó is és kiilően Kyrónál vált be ez a módszer.

kapcsolatba kerülven a görög kultúrával, olyan gondolati, valamint tárgyi fogalmakkal ismerkedett meg, hogy azok megjelölésére a héber nyelv szókincsét túlságosan szegénynek találták. Az állami és katonai életben s éppen úgy az; élet egyéb területén való érintkezése folyamán, teljesen új szókra volt szüksége és ezeket a görög beszéd szókincséből pótolhatta. Ilyen folyton használt szók voltak például a törvénykezés területéről: **סניגור** = συνήγορος = védő, **קטיגור** = κατηγορος = vádló,² **קנס** == κήνσος = büntetés;³ a katonai világban állandóan előforduló kifejezések: **אסטרטיוט** = στρατιώτης = harcos, hadvezér,⁴ **פולמוס** = πόλεμος = háború.⁵ A szórakoztató játékok is görög nyelvű megjelöléseket kaptak: **קוביא** = κυβεία = szerencsejáték;⁶ az épületek különböző fajainak jelölésére is számos görög szót kellett kölcsönkérniük: **בסילקי** = βασιλική = basilika,⁷ **אצטדיון** = στάδιον.⁸ De találunk még nagyszámban görög szavakat a kereskedelmi életbe vágó fogalmak jelölésére. A foglalkozások, valamint a pénz egységének jelzésére legtöbbször hellén eredetű szokat használt a hagyományos irodalom.⁹

KezdeLben csak egyes nélkülözhetetlen szokat vettek! kölcsön a hellén nyelvből. De a III-ik század derekam (Kr. e.) említenek már a források egy olyan zsidó embert, akiről Aristoteles így nyilatkozik: Ελληνικός ήν οὔ τη διαλέκτω μόνον αλλά και κατά τή ψυχή hogy nemcsak beszédére, hanem gondolkodására nézve is teljesen görög volt.¹⁰

Hogy mennyire elterjedt később a görög nyelv a zsidóságban, mutálja még, hogy míg a hasmoneusok idejében görög meg héber jegyű pénzdarabok voltak forgalomban, addig a herodiánusok és rómaiak uralmának szakában a tisztán zsidó lakta területek számára is, egyediül görög, feliratos pénzeket vertek.¹¹ A Misnából látjuk, hogy az a

² j. Joma 44b. **לפי שאין קטיגור נעשה סניגור**

³ Igen gyakori szó a hagyományos irodalomában. L. pl. Sabbath I, 1., Keth. III, 1.

⁴ j. Keth. 25c.

⁵ Szota 49a.

⁶ Sabb. 23, 2.

⁷ Joma 25a.

⁸ Ab. Zára I, 7.

⁹ Ilyenek pl.: **מנפול** = μονοπώλης = önálló kereskedő; **פנקס** = **πινάξ** = a kereskedő följegyzési naplója. Pénznemek: **אסר** = **ασσα'ριον**, **דינר** = **δηνάριον**. Bővebben itt erre nem terjeszkedhetünk ki. Lásd S. Krauss, Griechische und lateinische Lehnwörter; továbbá Schürer, Geschichte des jüdischen Volkes II

¹⁰ Klearchos, Fontes rerum Judaicorum, I. 92. Idézve Krauss, Lehnwörter XIII.

¹¹ Schürer II. 88. 1 és a köv.

iiárom Qupa (nep), amelybe a szentély áldozataira szolgáló följánlásokat összegyűjtötték, R. Jismáel értesülése szerint görög betűkkel volt jelölve: alpha, béta és gamma jelekkel.¹² Ez a két intézkedés amellet bizonyít, hogy a köznépről is föltételezték a görög nyelv ismeretét. Máshelyütt azt olvassuk, hogy a válólevek is írathattak görögül (Gittin IX. 8.); sehonnan sem bizonyítható pedig Schürer érnek az a felfogása, hogy a Misna főntemlített intézkedése főként Palesztinán kívül eső területekre vonatkoznék.¹³ Sőt éppen az a valószínű, hogy a tannak elsősorban a szentföldi zsidóság részére hoztak törvényt és egyébként is a Misnához fűződő Talmudnak magyarázata sem látszik igazolni Schürer megkülönböztetését. A görög nyelv elterjedtsége mellet bizonyít még a Mklrásnak következő kilétele: nxaep אהי קטנד שאר לשין ארניסטי קטנאה Ho1 van a te pusztításod alvilág« (Hosea 13, 14) hellén nyelven kifejezve: κατάρα (szállj alá) (Krauss Mon. Talm. 39). Ez a homilia – mint a legtöbb midrásmagyarázat – bizonyára a templomi érdeklődők közönsége előtt hangzott el. És az előadó, a nyilván nehezen magyarázható ka the eh a szót csak úgy tudta hallgatói számára érthetővé tenni, hogy egy hozzá hasonló hangzású és jelentésében is rokonértelmű szót keresett ki. Az előadónak azonban mindenesetre azt kellett föltételeznie hallgatóiról, hogy igenis valamennyire ismerik a görögöt. Az agadikus magyarázatok és előadások pedig, nemcsak a tudósok, hanem a nép számára is tartottak. Elfogultság volna persze állítani, hogy az egész nép bírta a tiszta hellén irodalmi nyelvet. Bizonyos, hogy azt a kevésbé művelt osztály legfeljebb annyira ismerhette, hogy azon megértette magát szükség esetén.¹⁴ Az azonban kétségtelen, hogy az előkelő, tanult körök tökéletesen ismerték a görögöt, mert azoknak a görög nyelv ismeretére legfőbbsképpen azért volt szükségük, hogy a hellén irodalom remekeit olvashassák és tanulmányozzák.

A hagyományos iratokban váltakozva különböző nyilatkozatokat találunk a görög nyelvre vonatkozólag. Majd több, majd meg kevesebb rokonszenvvel szól róla. Mindiez természetesen az illető kornak történeti megítélésében és háttérének megismerésében válhatik csak érthetővé a mai vizsgáló előtt.

Annyi bizonyos, hogy a Biblia görög fordításának ke-

¹² Skálim III, 2.: ר' ישמעאל אומר יונת כתוב בהן אלפ"א בית"א נמל"א
A magyarázók még azzal is indokolják, hogy egyetlen nyelv sem. oly szép a jafetita nyelvek közül, mint éppen a görög.

¹³ Schürer u. o.

¹⁴ Ezért nem szólott Titus sem görögül a zsidókhoz, amikor a város átadására szólította fel őket. L. Jos. Bell. Jud. V. fej. és Schürer i. h.

letkezése idején és jóval azután sem volt a zsidóságnak oka arra, hogy azzal szemben valami kivetnivalót találjon. Az a legenda, amely szerint a világ – annak gyásza jeléül, hogy a Szentírást lefordították idegen nyelvre – három napra elsötétült volna és nyolc napi böjtöt rendeltek el miatta (Szóferim I. fej. és Taanith 50b)., sokkal későbbi és más történeti eseményekjártása alatt keletkezett.¹⁵ A zsidóságnak a görög bibliafordítással szemben való tényleges állásfoglalását sokkal inkább látjuk R. Simon b. Gamliel tételében visszatükrözni. R. Simon b. Gamliel vélekedése szerint ugyanis a héberén kívül még csak görögre fordíthatók le a szentiratok.¹⁰ A zsidóság bizonyára szent célt vélt szolgálni azzal, hogy a Bibliát más nyelven beszélők számára hozzáférhetővé tegye és tanításait idegenajkuak is megértsék, de egyik sem volt erre oly mértékben alkalmas, mint éppen a görög. Ezt igazolja talán a palesztinai Talmud is,¹⁷ ahol azt olvassuk, hogy hosszú kutatás után megállapították, hogy a Bibliát egyedül görögre lehet tökéletesen átültetni. Bármennyire feltűnően hangzik is ez a nyilatkozat, de mindenesetre elének vetíti azt a különös becsülést, amellyel a hagyomány a görög nyelv iránt viseltetett. Az alexandriai Septuaginta-verzió igen népszerű olvasmányává lett is a zsidó szellemiségnek. Ez kitetszik már abból, hogy a talmudi graecizmusnak csaknem egész szótára az alexandriai verzió nyelvének hatását mutatja.¹⁸

Nem érdektelen, a Talmudnak a Szentírástra visszavezetett ama állásfoglalása sem, amely szerint valamennyi! jafetita nyelv közül a görög a legszebb (Meg. 9b). Több helyén is olvashatjuk a hagyományos irodalomnak eléggé ismert nyilatkozatát a négy világnyelvről. Ezek között a görögöt úgy jellemzi, mint amelyik a legalkalmasabb az éneklésre (jer. Meg. 1. 11; v. ö. Krauss, Griechen u. Römer 'óH.). A rómaiakat megvetett népnek aposztrofálja R. József, mert »nincs nyelvük, sem írásuk«. (Ab. Zára 10a.). Ezt úgy kell értelmezni, hogy éppen mivel a latin nyelv kevésbé volt szebb a hellén nyelvnél, még a római hódoltság idején is az egész Keleten inkább görögül, mint latinul beszéltek. A latin a Midrás különben más helyütt katonanyelvnek jellemzi (Krauss i. h.), amelyből hiányzik minden lágvásé.

¹⁵ Joel, Blicke in die Religionsgeschichte I. 7.

¹⁶ Meg. I. 8, és u. o. a gemarában 9a. A Misnában ugyan R. Simonnál ellenkező nézettel is találkozunk, de a hagyomány mégis az ő tételét fogadja el.

¹⁷ jer. Megilla 71c. בדקו ומצאו שאין התורה יכולה להתרגם כל צרכה אלא יוונית

¹⁸ L. Lehnw. c. munka bevezetését.

A görög nyelvnek a zsidóságra való befolyása körülbelül két évszázadon keresztül tartott. Kraszsz ezt a hellénizált zsidó tulajdonnevekből igyekeznek bizonyítani.¹⁹

A görögösülést a szelenkida uralkodók tovább folytatják, de a makkabeusok uralma idején – a nemzeti szellem újjáébredésének megindulásával – a hellénizmus befolyása főleg Palesztinában csökkenni kezdett.

A kereszténység fellépése után a zsidóságnak a görög nyelv iránti magatartása pedig teljesen megváltozik. Már nem oly népszerű többé, mint azelőtt volt. E jelenségnek gyökerei pedig visszanyúlnak még abba a korba, amelynek adott körülményei szükségessé tették annak az intézkedésnek bevezetését, amely kategorikusan megtiltja, hogy a gyermeket görög nyelvre taníttassák és amire a következőkben visszatérünk még.²⁰ Kétségtelen, hogy a (Kr. u.) II. cyszázadban már erélyes eszközökkel törekedtek a görög nyelvet a zsidóság köréből száműzni. Ennek kettős oka lehetett, vagy az, hogy az ellenség beszédét nem akarták méjvelni többé, vagy pedig – és ez a valószínűbb – a lassan feledésbe menő héber nyelv újbóli terjesztése végett igyekeztek a nép rokonszenvét a hellén nyelv iránt csökkenteni. Tény azonban, hogy a zsidóság vezetőinek minden ebbeli törekvése nem járt eredménnyel, mert a nép továbbra is érdeklődött a hellén művelődés iránt és nem voltak képesek, a sok helyütt már héberül nem is tudó nép köréből teljesen kiszorítani a görögöt.

Ezt mutatja a jeruzsálemi Talmudnak egyik elbeszélése K. Léviről, aki Caesareában járván, hallotta a שמע שמע קיל קריין שמע (Deut. VI. 4.) imának redlálását görögül: **אלוניסתין** (ἐλλ^νισ-ί) és ezt meg akarta akadályozni. R. Jószi megdorgálta miatta, mert úgy vélte, ha valaki nem tud héberül vagy a r á m u l (nyilván arámot kell értenünk az **אשירית** jelölésen), minden nyelven elmondhatja az imádságot.²¹

Később csak egész különös esetekben engedték meg, hogy valaki görögül megtanuljon. Ilyen volt például, ha tudták róla, hogy az udvarnál bennfentes és sűrűn érintkezik a prokurátori hivattal Caesareában, vagy Antiochiában. Így találjuk ezt följegyezve R. Simon b. Gamlielről és környezetéről, aki a népnek vezére volt a maga korában²² és akiről a továbbiakban szólni fogunk még. Meg ugyanezt olvassuk majd később Abahuról, aki hasonlóképpen nagy használ vette a görög nyelvűek. Ismeretes,

¹⁹ U. o.

²⁰ Szota IX, 1-1.

²¹ j. Sota 21b.

²² Sota 49b.

hogyan Abahu még leányait is részesítette görög oktatásiján-
és azzal indokolja meg ott a Talmudban ezt az eljárást
מפי שהוא הנשים לה hogy dísz, előkelőséget kölcsönöz a nőnek
a görög nyelv isméi ele. Ez Abahumak nagy fölvilágosodott-
ságát mutálja olyan korban, amikor az a mondás járta,
hogy az asszonynak tudománya a rokkában merül ki.²⁴

Végül még csak egy helyet említünk meg és ez pontosan megmutatja a dátumát is annak, hogy mikor tiltották] meg a görög nyelv taníttatását. A Misnában (Szota IX., 14) t. i. azt olvassuk, hogy Titus háborúja után, úgy rendelkeztek, hogy ne taníttassa senki a fiát görögre. Már maga a Talmud is érzi, mennyire keresztülvihetetlen, sőt Rabbi Jehuda Hanászi tételével' s az általában elfogadót törvény-nyel egyenesen ellenkezésbe kerülő rendelkezés ez. Éppen ezért úgy módosítja a Misna tételét, hogy a tilalom tulajdonképpen nem is annyira a nyelvre, mint inkább a görög bölcselkedésre vonatkozik. A gemara egy történelmi epizód, dal indokolja a tilalom bevezetését. A hasmoneus testvérek – II. Aristobulos és II. Hyrkano's – egymás ellen folytatódó háborúskodásai idején az történt u. i., hogy a Hyrkanos serege által megtámadt Aristobulos egyidőig drága pénzen hozatta fel magához a szükséges áldozati állatokat, később azonban, egy a görög tudományban járatos öreg árulása miatt, ez megszűnt, sőt megcsúfolásként egy disznót küldtek fel hozzá (Szota 49b.). Ez volna tehát oka a szigorú intézkedésnek. Bár Josephus (Antiqu. XIV, 22) is megemlíti ezt az esetet és minden bizonnyal történelmi magva van, mégis ez egymagában nehezen teheti indokolttá a súlyos intézkedést. De ha valóban ez lett volna az alapja, akkor teljesen meg kell értenünk. Mert a szóbanforgó testvérharc, amely Kr. e. 63-ban folyt le,²⁵ végzetessé vált azután a zsidó népre nézve. Nemsokára t. i. Titusnak Jeruzsálem elfoglalásához vezetett.

Összefoglalásként még megemlítjük, hogy a görög

²³ Pea 15c.

²⁴ Joma 66b., 1. még Szota III, 4. Abahu görög tudományának jellemzésére fölötte érdekes; az a tréfás beszélgetése, amelyet egy görögül öszélő nem zsidóval folytatott és a hagyományos irodalom két helyen is megörökítette (j. Jeb. 5d és Gen. r. c. 14.). Azt a kérdést vetették u. íl föl előtte, hogy mi az, oka annak, hogy a terhesség hetedik hónap jábairj születő gyerek él, míg a nyolcadik hónapban született halva jön a világra. A ti nyelvetek szellemével fogom bizonyítani nektek – válaszolta Abahu. És igen szellemesen így felelt: **זושה הנשה זושה הנשה** aminek értelme a következő, a hetes számot jelző zéta betű azt jelenti éljen (ζηω), viszont a nyolcas (**נשט** = ok'.o, **נשט** = ito = menjen) halált jelent: **ש'טל** igéből; v. ö. a latin pereó-val.

²⁵ Schürer I. 1.

nyelvnek közel két évszázadon keresztül, mély gyökerei voltak a zsidóságban. De az eddig felsorolt okokon kívül, meg egyéb körülmények kényszerítő hatása alatt szükségesnek látták a Talmud bölcsei (Kr. u. 116-ban), hogy a görögöt minden eszközzel kiküszöböljék a nép köréből. Ezek közé tartozóit az is, hogy a Septuaginta ezután már nemcsak félreértéseket, hanem egyenesen hamisításokat tartalmazott,²⁶³ és a Biblia szentségének megóvása lebegett szemük előtt, amikor gátat emeltek a görög nyelv további terjedésének megakadályozására. Igen érdekes és figyelemreméltó ezzel kapcsolatban R. Jehuda b. Salom agádája, amely szerint azért volt annyira ellenszenves a rabbiinizmusnak a Szentírás görög nyelvre való lefordítása, mert azáltal a görögül olvasó idegen népek a maguk tulajdonának vallhatják majd a Tórát (Tanhuma, Verona, 1859. Idézve Strack, Einleitung etc. 14. 1.). A szigorú tilalmak azonban a gyakorlatban nem vezettek célra. Sokkal szorosabban volt a zsidóság a hellenizmussal egybekapcsolódva, semminthogy a tilalom hatása alatt szakíthatott volna teljesen a hellén kultúrával, amely felé csakis a görög nyelv ismerete révén közeledhetett.²⁰

A zsidóság és a görögség kulturális kapcsolata.

A fentiekben, úgy hisszük, sikerült kimutatnunk, hogy a zsidóság széles rétegei ismerték a görög nyelvet. Ezek után föltétlenül állíthatjuk, hogy a hellén irodalom remekei is többé-kevésbé kedveit olvasmányai lettek a görögül értő hellenizált zsidóságnak és ennek hatása nemcsak a görög nyelven ránkmaradt apokrif iratokban jelentkezik, hanem magában a hagyományos irodalomban is olyan elemekkel találkozunk, amelyekben a görög gondolkodás befolyása kézenfekvő.

A zsidó nép akkor került a görög művelődésnek közvetlen közelébe, amikor Ptolomcus 323-ban, Kr. e. végleg elfoglalta Palesztinát és a zsidóság nagy tömegeit Egyiptomba telepítette. Nemsokára szépszámú zsidó lakosságot találunk Alexandriában, a hellén művelődés középpontjában. Az ottani légkör előnyösen hatott a népre, mert földviiágosodottsága nem ment vallása rovására. Tőszomszédságában lévén ugyanis a hellénizmusnak, módjában volt nemcsak tökéletesen tanulmányoznia és megismernie azt, hanem a zsidó etika szellemének sok tekintetben való magasabbrendűségét is megállapíthatta. Palesztinában azonban

^{26a} L. erre nézve bőven Joel M.: Blicke in die Relig. Geschichte I. 13-42.

²⁶ U. o.

– ahol nem voltak oly mély gyökerei a hellénizmusnak és ezáltal csak fölületesen ismerhette meg azt – erre lehetőség nem nyílt már. Egyedül így magyarázható meg, hogy miért elleneztek a farizeusok annyira a görög kultúrával való kapcsolatot és hirdettek kérelhetetlen harcot a görög játékok művelése ellen.

Philo írja,^{27a} hogy ő maga is résztvett egy ízben Euripides egyik drámájának az alexandriai zsidóság rendezésében színrekerült bemutatásán. A görög színjátszás külsőséges ceremóniájának hatásával is találkozunk a zsidóságban. Sőt az istentisztelet keretébe is beleillesztették a görög színpadnak némely szokását, talán azért is, hogy ezáltal a zsinagógának bizonyos mértékű teatralitást kölcsönözzenek. Szukka traktálásában (51b) pl. azt olvassuk, hogy az alexandriai zsinagógában – annak hatalmas méretei miatt – nem hallhatta a község az előimádkozó szavát és hogy az ájlaszkodók tudomást szerezzenek arról, hogy mikor kell nekik a m e n i íelelniök az istentisztelet közben, ennek alkalmát kendőlengetéssel jelezték. Ljgyanez volt a szokás a görög színházakban is, hogy l. i. kendőlengetéssel figyelmeztetlek az érdeklődőket az előadás megkezdésére: »Mappa signum dare in circo« (meur, glossarium, idézve Sachs, Beiträge I. 41.). Ez persze a palesztinai körökben nem váltott ki kedvező visszhangot. Nem is tudunk arról, hogy ottan maga a szentföldi zsidóság kezdeményezésére görög játékok rendezettek volna. Tény azonban, hogy igenis nagy támogatói és buzgó látogatói voltak a zsidók mindenfajta nyilvános előadásnak. Mutatja ezt a Talmudnak számos ellenszenves nyilatkozata a színházról, meg a görög játékokról és az a sok értelme, amellyel figyelmezteti a népet, hogy tartózkodjanak azok látogatásától. A Misnának pl. (Ab. Z. I. 7.) külön meg kell tiltania, hogy egyes cirkuszi játékok céljaira fölhasználható vadállatokal adjanak el a pogányoknak. A nép azonban ennek ellenére sem mondott le a cirkuszi játékok látogatásáról és a forrásokból tudjuk, hogy ez a körülmény tette éppen szükségessé több amphiteatrum és hyppodromnak megépítését.

Mi volt az oka annak a nagy ellenszenvnek, amellyel a zsidó bölcsek a görög színházi és cirkuszi játékok iránt viseltettek? Kétségtelenül, nem mintha hiányzott volna belőlük az érzék a művészet és a játékok szépsége iránt, hanem az, hogy ott ittás állapotban az idegen, nem zsidó lakosság legkomolytalanabb elemei gyüllek egybe és a zsidó lakosságot a legizléstelenebb tréfa és durva gúny tárgyává telték (Echa í. elején). A nagy tiltakozás a játékok látogatását illetően azonban éppen olyan haszontalannak

^{27a} Quod omnis probus liber c. iratában. Idézve Schürer II. 60. 1.

bizonyult, mint ahogyan – fentebb láttuk – a görög nyelv népszerűtlentése sem volt keresztülvihető erőszakkal. Ez

tűnik ki legalábbis a Midrásból: **ותמלא הארץ איהם שנתמלאו בתי**

»És megtelt velük a föld« (Ex. 1. 7.). Ezt úgy értelmezi a hagyomány, hogy a színházak és cirkuszok telve voltak zsidó látogatókkal (Tanch. Exodus ed. Buber). A Midrás más helyén azt olvassuk, hogy nemcsak az alsóbb néposztály, de a zsidóság felsőbb rétegei is, sőt maguk a tudósok is, szívesen jártak el a görögök rendezte játékokra: »Mily zavarosak is azok a játékok, amelyeket a népek (a görögök) színházaiukban, meg cirkuszaikban bemutatnak«, – írja a Midrás. Mi keresnivalójuk ott a bölcsek tanítványainak?²⁷ A felsorolt körülményeken kívül bizonyosan még az is hozzájárult a talmudistáknak a cirkuszi játékok iránt való ellenszenvéhez, hogy ott nem egyszer az atléták birkózásaiból kifolyólag haláleset is előfordulhatott.²⁸

De a nagy ellenszenv, amelyet a különböző játékok iránt érzett a zsidóság szellemisége, még nem tette elfogulttá a bölcsekéi. Elismerlek, hogy a görögök a játékok rendezésében felülmúlhatatlanok és e tekintetben messze mögöttük marad Róma. Mint ahogy pl. a Misna megtiltja), hogy basilikákat és stadionokat építsenek a pogányoknak (nyilván, mert azok a zsidó szellemmel ellenkező célt szolgálnak),²⁸ de azért a görögöknek az építőművészet terén kifejtett érdemeiről megemlékezik a Midrás és azokat is a rómaiaké fölé helyezi. Errenézve álljon itt a következő igen érdekes rész: **בני דברים קרמה מלכות ויון למלכות דרשעה הואת: בנטיס ובסנקטיס ובשוין** Három dolog az, amellyel a görög birodalom, ezt a gonosz birodalmat (Rómát) felülmúlta: templomépítészetével (**בניטיס** – *ναός*²⁹); képtarával³⁰ és nyelvével. (Gen. R. 16, 4).

²⁷ **מה טובן של תלמידי חכמים לעשות שם** Koh. r. 2, 12 vershez.

L. még Ab. Zora 18b, Pesikta 119b és 168a.

²⁸ a L. Genesis r. XXII. fejelet végén.

²⁸ Ab. Zára I, 8. **אין בנין עמהם בסלקין. גרדום ואצטדיא** (βασιλική)

דכו (στάδιον)

²⁹ Régebben *ναός*-szal hozták kapcsolatba és úgy vélték, hogy a görög hajózás fejlettségét dicséri az amóra s ez valóban illenék a görögre. De a másik két szó párhuzamából úgy látszik, hogy a görög *kultúrájának* magasztalásait találjuk e mondásban.

³⁰ Tekintve, hogy egy meglehetősen korrumpált szöveggel állunk szemben (L_v erre nézve a Theodor-féle Midrás kiadványt), igen helyesnek találjuk Krauss olvasási javaslatát, aki szerint eredetileg $\rho\sigma\text{"P}3\text{B}$ lehetett a görögben és ez a görög *παγκράτιον*-nak felel meg, amin pedig birkózás és bokszmérkőzés rendezéseit kell értenünk. *Philo* is írja, hogy egy alkalommal Júdeaában járván, megtekintett egy ilyen *ἀγων παγκρατιστών* nevű játékot (v. ö. Schürer II, 60 l.).

Hogy a zsidóság a görög hadászatot is nagyra értékelte, kitűnik a Talmudnak ahól a helyéhoi, amely elbeszéli^ hogy harminckét háborút kellett megvívnia Rómának a görögök ellen és akkor is csak a zsidók segítségével arathatt győzelmet fölöttük (Ab. Zára 8b). Történelmileg pedig ez valószínűleg arra az időre tehető, amikor Róma – a makkhaeusok korában – a görögség ellen harcolt és Judeával szövetséget kötött ellenük.

A Talmud és a Midras állásfoglalása a görög tudománnyal és irodalommal szemben.

Míg a görög nyelv tanulmányozását hosszú ideig nem találták a vallással ellenkező cselekedetnek és legtöbb helyen a rabbinikus iratok elismeréssel, sőt magasztaiással emlékeznek meg a hellén beszéd szépségéről.³¹ addig a hellén tudomány művelésével szemben egészen más álláspontot foglalnak el a bölcsek.

Rabbi Jismáél előtt példának okául Ben Dáma (testvére fia) azt a kérdést vetette fel, vájjon szabad-e neki! – aki az egész Tórával foglalkozott már behatóan – a görög tudományt is megismernie. Felelet helyett R. Jismáél Józsuá könyvéből idéz neki (1, 8): Ne távozzék a tannak könyve a le szádból, hanem foglalkozzál vele nap- és éjjel... Majd hozzátette még, hogy keressen magának oly időt, amely sem nem nappal, sem nem éjjel és csak akkor foglalkozhat; görög ismeretekkel (Menach. 99b). A görög tudomány megjelölésén általában az egész görög irodalmat kell értenünk. De leginkább a görög filozófiával való foglalkozástól féltették a bölcsek a népet, mert úgy vélték, hogy az akkortájt különösen népszerűvé lett epikureusi tanok a zsidóságnak erkölcsi világszemléletét károsan befolyásolhatják.

Rabbi Jismáelnál sokkal türelmesebb álláspontot foglal el a görög tudománnyal szemben Rabbi Jehuidia Hanászi, a patriárcha. A hellén kultúra iránti tisztelete már látszik abból, hogy egy alkalommal, amikor vita volt a görög és zsidó tudósok között a Napnak éjszakai és nappali helyzetét illetően, a nem zsidó bölcsek véleményét jelenti ki igaznak (Peszach. 94b). R. Jehuda Hanaszinak egész családjában a görög tudomány iránti becsülés úgyszólván hagyományos jellegű volt. Már atyja beszéli, hogy náluk odahaza, Gamliel pátriárka udvarában, ezer gyermek részesült a görög tudományok rendszeres oktatásában (Szóta 49b). A Talmud ott azonban azzal igyekszik ezt megma-

³¹ L. errenézve különösen Megül a 9 b, amelyről föntebb is megemlékeztünk.

gyarázni, hogy R. Gamliel egész körének szüksége volt a görög kultúrára, mivel hozzátartozói mind bennfentesek voltak az udvarnál. Éppen ez oknál fogva engedték meg nekik még a kevésbé komoly görög szórakoztató irodalmi termékekkel való foglalkozást is.³² Hogy mennyire nem tartották helyesnek a görög tudománynak művelését, bizonyítja a Talmudnak az az éles határvonala, amelyet a görög nyelv és görög tudomány között meghúztak: **לשון יונית לחוד** **חכמת יונית לחוד** (Szota 49b).

A görög műveltségéről ismert Elisa ben Abujáról is azt vallja a Talmud, hogy azért vált eretnökké, mert túlságosan sokat foglalkozott a hellén költészettel; úgy jellemzik őt a bölcsek, hogy sohasem szűnt meg görög dal a szájából.³³

A görög irodalom alkotásai közül szó esik még a Talmudban több ízben Homeros műveiről is.³⁴ Gractz³⁵ szerint **ספרי המירס** megjelölésen nem kell Homeros könyveit érteni, mert nem valószínű, hogy a Talmud-korabeli zsidóság a nagy görög epikusnak hősköteményeiről tudott volna, ő a **המירס** szót a *ημέρα*-val hozza összefüggésbe. Ennek alapján pedig **ספרי המירס**³⁶ nem más, mint *βιβλίον ημερών*, vagyis egyes királyok életének naplószerű följegyzései, krónikája. (Ez esetben esetleg Hesiodos' *Ἔργα καὶ ἡμέραι* c. művét is érthetnék rajta.) Különös azonban, hogy ezt görög szóval jelöli a Misna, mikor erre igen megfelelő héber kifejezést is találhattak volna: **כפרי דברי הימים**. A Misna nyelvzetében pedig csak akkor találkozunk görög kifejezésekkel, ha valamely fogalom jelölésére nincsen megfelelő héber szó. A krónika szónak görögül különben is sokkal inkább a *παρалаιπόμενα* kifejezés felelne meg. Es ha feltesszük, hogy az alexandriai hellenizmus – amire minden okunk megvan – hatással volt a zsidóságra, akkor nem állíthatjuk, hogy nem ismerték Homeroszt, akinek arra a korra esik talán éppen legnagyobb kultusza. Valószínűbb tehát ezért Krauss értelmezése és **ספרי המירס** csakugyan Homeros könyveit jelenti. Minthogy pedig a zsidóság szellemi vezetői inkább

³² így magyarázza Krauss (Mon. Ta Im. 41) t. i. a Talmudnak ezt a különös kifejezést **לספר בחכמת יונית**. Ugyanez okból nem vették zokon azt sem, hogy Abahu a lányait is taníttatta görögre. Az udvarnál való bennfenteseknek még ennél nagyobb engedményeket is tettek a bölcsek. Így pl. megengedték, hogy görög divat módjára nyírják a hajukat, jöllehet a frizurát (V3'p = κομή) pogány szokás miatt, megtiltották a bölcsek. (L. erre vonatkozólag bőven Szota 49b.).

³³ Hag. 15b.

³⁴ L. többek között j. Szanh. 28a.

³⁵ Mohatsehrift für Geschichte u. Wissenschaft des Judentums NI. 1870) 138 I.

³⁶ Jaddájim IV, 6.

az akkortájt népszerű filozófiától féltették a népet és a homerosi eposzok naiv gondolatvilágában a zsidó szellemre nézve semmiféle káros elemeket nem láttak, ezért olvassuk a Misnában, hogy az azokkal való foglalkozás olyannak tekinthető, mint a levelek olvasása.³⁷

Annak ellenére, hogy a bölcsek a görög tudománnyal való foglalkozást nem nézték jó szemmel, ez még seni tette elfogulttá őket. A görögök gyógyászati tudásáról is a legnagyobb elismeréssel adózik a rabbinikus irodalom. A Talmud (Jeb. 80a) megemlékezik pl. az alexandriai orvosokról és úgy tudja, hogy azok a született impotenciát gyógyítani tudták.

A zsidóságnak a görög orvostudomány iránti becsülése a N óé-kő ny vébe η is megnyilatkozik.³⁸ Ott t. i. szó van az orvostudománynak még a mitológia korába nyúló történeti fejlődéséről. A szerző szerint annak három¹ állomása a következő: Nőé nagyobbik fia, Sém volt az, aki az orvostudományt tárgyaló művet apjától örökölte. Ezután számos tudós által lefordítatva, a világ különböző nyelvein elterjedt. Így kerül el a hindúsokhoz, makedónokhoz (görögök) és Egyiptomba. Majd az arám bölcsek arámra ültették át ezeket az orvosi műveket. Magát az orvostudomány mesterségét legelőször a görögök alkalmazták. Az egyiptomiak a varázslással és ráolvasással való gyógyítást alkalmazták legelőször. Ugyancsak ők gyógyítottak elsőnek csillagokkal és különböző csillagképekkel, amelynek tanait Qangor ben Ur, ben Keséd fordította \& kaldeus nyelvre. Ez volt a fejlődése a medicianak, míg Asklepios,^{39a} a gyógyászatáról híres görög isten újabb lendületet kölcsönzött neki. 630. évre megint elfelejtik az orvostudományt, die Artahaszta perzsa király korában Hippokrates (אפיקרט) a tudós bölc s orvostudományban tanult férfiú, a zsidó Aszaffal, a bállati Dioskoriides és kaitorita Galénos segítségével újjáteremtették az orvostudományt és megvetették annak a mai napig való alapját.³⁹

A görög tudománnyal és irodalommal szemben körülbelül olyan viszonyban lehetett a zsidóság, mint a görög nyelvvel. A különbség egyedül az, hogy míg a görög nyelvet csak később tiltották meg a bölcsek, addig a hellén tudomány sohasem lett népszerűvé a talmudisták előtt. De hogy ennek ellenére is nagy hatással volt a zsidó gondolkodásra

³⁷ U. o.

³⁸ Megjelent Eisenstein, Ozar Hamidrashim c. kiadványában (N. Y. 1915) 110 l.

^{39a} אסקלפיוס és אפיקרט fordul elő a szövegben, ezért Krauss Asklepiadesre is gondol, de ő nem volt orvos.

³⁹ L. Kratiss, Griechen u. Römer_42. l.

a görög kultúra, azt nemcsak az bizonyítja, hogy állandóan harcoltak annak művelése ellen, hanem mutatja még az a sok mitológiai és egyéb művelődési elem is, amellyel a Talmud és Midrás irodalmában oly sokszor találkozunk és amelyeknek vizsgálata lesz most már a következő feladatunk.

A görög kultúra elemei a Talmudban és a Midrasban.

Ha valamely nép egy másikkal akármilyen kapcsolatba kerül, kettőjüknek nemcsak gazdasági, hanem kulturális javaik és szokásaik is kicserélődnek. Áll ez főképpen a zsidóságnak a görögséggel való viszonyára. A zsidóság elsősorban nyelvét hellenizálta, mert – mint fentebb szoltunk már erről – elkerülhetetlenül ezt követelték meg a körülmények, majd pedig, a nyelvet elsajátítván, a görög művelődés felé fordult érdeklődése és ennek gazdag kincsházából számos oly elemet ismert meg, amelyeket később úgyszólván a magáénak gondolt és a maga kultúrájának talajába át is ültetett.

Azáltal pedig, hogy a zsidóság és a görögség egymás közelében élt, beszéde megtanulása után, később szólásait, velős mondásait sajátította el. Egy népnek velős mondásai és aforizmái meg igen gyakran élénk bepillantást engednek az illető népnek egész szellemi és gondolati világába. És hogy a zsidó irodalomban – mint az alábbiakban látni fogjuk – sok ilyen mondás nyert polgárjogot, bizonyítja egyrészt azt az élénk kapcsolatot, amely közte meg a görög-»ség között fennállott, valamint azt is, hogy a két nép gondolatvilága nem volt egyáltalán idegen egymásnak.

A Talmudban olvassuk azt, hogy ha valaki azzal jegyez el egy nőt, hogy sokkal nagyobb állásúnak mondja magát, mint amilyen, jöllehet ezzel ő jegyesét előnyére tévesztette meg, a házasságkötés érvénytelen. Mert azt mondhatja a nő a férfinak: »Olyan cipő, amely nagyobb, mint az én lábam, nem felel meg nekem.«⁴⁰ Ugyanez a mondás megtalálható a görögben is: Μηδέν υπέρ τα καλάποδα, vagv 'Αντί τοῦ μηδέν υπέρ το μέτρον (Zenobius gyűjteményéből. Idézve Sachsnál.).

Annak, a magyarul is ismert mondásnak: »Ahány hely, annyi szokás«, a Talmudban is megtaláljuk párhuzamát: **עריית לקרתא הדר בנימוסה**. Ez azt jelenti, ha elmegy valamely Városba, kövesd annak szokásait. Ennek megfelelője görögül így hangzik: Ν'ομοσ και χώρα.

Gyakran halljuk idézni ezt a mondást: **לא מעוקצך ולא מדיבשך**. Az ember így szól a daráznak, »nincs szükségem a te ful-

⁴⁰ Kiddusin 49 a: **מכאנא דרב מברעי לא בעינא**

lánkodra és nem kell a mézed sem.« Ezzel is találkozunk a görög moildásgyűjteillényekben: μηδὲ μέλι μηδὲ μελίπας.

Ismert mondása a Talmudnak: Nem hiába megy a varjú a hollóhoz, hanem mivel az a fajtája.«

לֹא כַהֲנֵם דַּלְךְ הַחֹדֶד אֶצֶל הַעֹרֹב אֲלֵא כִּפְיוֹ שִׁירָא מִנּוּ

Ennek megfelelője a görögben a következőképpen hangzik: αεί κολο.ος -oti κολοιον ίζανε'.⁴¹

A Chullin (60b) traktátusában található: שְׂרָנָה בְּטִיהָרָה מֵאֵן מִדְּנִיאָה»Mi haszna a gyertyának dél idején« (טִיהָרָה = טִיהָרָה)

Ugyanez görögül így szól: λόχνον ἐν μεσημβρία απτε-.v.

Még folytathatók az aforizmak egymásmellé állítását és azok rokonságának, illetőleg gondolatai hasonlóságának kimutatásai. De a felsorolt néhány példából is eléggé világosan lát ok, hogy mennyire hatott a görög gondolkodás és csattanós beszédforma a zsidóságra és hogy ennek nyomait a rabbinikus irodalom mennyire őrizte meg számkra. A következőkben rá fogunk mutatni elsősorban arra, hogy miképpen és hol akadunk a naiv görög mitológiának hatására, meg hogy az egyes komolyabb görög írárok gondolatainak befolyásai hol tapasztaljuk a rabbinikus irodalomban.

a) A mitológia hatásai.

A Prédikátornak ehhez a verséhez: Láttam az összes alkotásokai, amelyek teremtettek a földön és íme minden hiúság és hiabavalóság«⁴² a következő példázatot fűzi a Midrás (Kon. Rabba 1, 17): »Hasonló ez egy aggastyánhoz, aki ott ül a válaszúton és előtte két út kereszteződik. Az egyik eleinte járható, utána tövis és bogáncs nehezíti meg az előrehaladási a cél felé. A másik ösvénynek pedig éppen bejárata sírna, gáncs talán és a vége van mindenféle gazzal benöve, amelyek megakadályozzák a vándort az előrehaladásban. Az aggastyán magához inti az arnijárokat és figyelmezteli őket, mi vár rájuk, ha az egyik vagy másik irányban vágnak utat maguknak.« Teljesen hasonmása ennek az a parabola, amelyet Prodikos – a szellemes szofista, Sokrates kortársa – Heraklesről elmond. Egy alkalommal t. i. válaszútra érkezett Herakles. Es amint megállót ott, tétovázva afölött, hogy mely irányban induljon, egyszerre szembentalálta magát az Erénynek és Bűnnek csábításával. Az Erény a súlyos küzdelmek után reávaró dicsőség ígéretéseivel csábította maga felé, míg a Bűn léha örömeket ígért neki, ha őt követi útjában.

Egy gonosz anyáról beszéli el a Talmud (Sabbat 26a),

⁴¹ Zenob. Cent. V 25., Paroimioigr. p. 126. Idézve Sachsnál.

⁴² Kohelet I, II.

hogy azt tanácsolta menyének, kenje be ruháját könnyen gyulladó olajjal. Amikor ezt megtette, arra kérte, hogy gyújtson meg egy gyertyát. A gyertya lángja az olajjal megkent ruháját érte és megégette őt. Ez az elbeszélés a görög mitológiának a következő elbeszélésére emlékeztet bennünket.

Amikor Herakles a lakomáján megjelent és a nehéz bortól megrészegeedett Kentaurusokat szétkergeti, a Kentaurusok elbujdosnak és elpusztulnak. Az egyik – Nessosnaki hívták – megmenekül közülük és az Euneos folyó partjára kerül. Itt, mint révész folytatja életét és mint ilyen, alkalma nyílik arra, hogy elégtételt vegyen magának Heraklesen a Kentaurusok elpusztulásáért. Herakles t. i. Deianéira feleségével elvetődik az Euneos fogóhoz és Xessos fölajánlja neki, hogy kompján átviszi őket a túlsó partra. De csak külön-külön vállalkozik arra, hogy átszállítsa őket. Előbb Deianéira száll föl a kompra és amikor a folyó közepére érnek, Nessos merényletet követ el ellene. Herakles meglátja ezt, éles nyilával lelövi őt. A haldokló kentaur ekkor azt ajánlja Herakles fiatal hitvesének, hogy jól őrizze meg kiömlő véréit, mert általa örökre biztosíthatja magának férje hűségét. Deianéira egy alkalommal féltékenységében valóban bekeni a megőrzött vérrel férje ruháját, de ezzel hitvese halálát is okozza, mert a vérrel kent ruha teljesen elégeti Heraklest.

Az Énekek Énekének Midrása olyannak tünteti föl Salamon királyt, mint aki kiváló bölcsességén felül még nagy volt atekintetben is, hogy a vallási megismerésnek tanait szemléltető módon egymástól elkülönítette. Ezzel kapcsolatban elbeszéli, hogy trónralépése előtt az isteni tanítások olyanok voltak, mint egy palota, amelynek számos ajtaja van. Aki egyszer betért oda, nem lelte meg többé a kijárat felé vezető utat. De jött végre egy bölcs férfiú (Salamon), aki egy köteg fonalat erősített a főkapuhoz és ezután mindenki eligazodhatott már az ajtók zegzúgában. Fölösleges bővebben bizonyítanunk, hogy ez az elbeszélés a labirintus mondának hatása alatt keletkezett. Még egy másik helyen is ráakadunk talán a labirintus mítoszának nyomára. A Talmud (Szota 13a) felveti u. i. a kérdést, vajjon hol lehettek József tetemei megőrizve, hogy azokat Mózes Izraelnek Egyiptomból való kivonulása után megtalálta. Felelet: **בְּקִרְנֵיט שֶׁל מַלְכִים הָיָה קְבוּרָה**. A **קִרְנֵיט** szó formája után a görög κυβερνήτης -nek felelne meg és az azonos a latin gubernátor kifejezéssel. De ezzel nem tudnánk a mondatnak értelmet kölcsönözni. Lehetne a latin cäsern a-val összefüggésbe hozni, akkor azonban nem értjük a **קִרְנֵיט** szónak téth betűjét. Ha ezzel szemben a **קִרְנֵיט**

qaf-ját lámed-dá javítjuk, akkor megkapjuk a labirintus szót: **לברנט**. Eszerint tehát József tetemei a királyi labirintus palotában voltak elhelyezve.

A Midrásban (Gen. Rabba 5.) azt a mitikus elképzelést olvassuk, hogy a tenger közepén van egy olyan hely, ahová a világ összes folyói beletorkollnak, hogy azután onnan szerte a négy világtáj irányában új vizek medrébe ömöljenek. Ez szolgáltatja azután alapját annak a mondának, amely arról szól, hogy R. Józua és R. Eliezer egyik tengeri útjuk alkalmával valóban föl is fedezték ezt a helyet. T. i. úgy írja a Midrás (Gen. Rabba 13. és Koh. Rabba 1.), hogy ez a két tanná talált egy olyan pontot a tengerben, amely mentes volt minden áramlástól. Egy hordót megtöltöttek az ottan lévő vízből és azt magukkal vitték. Amikor Rómába jöttek, megkérdezte tőlük Hadrianus, hogyan lehetséges az, hogy ámbár valamennyi folyó a tengerbe folyik, a tengernek medre mégsem telik meg sohasem. Erre ők a tengerből hozott vízből egy üveget töltöttek meg és akár mennyi idegen vizet öntöttek még hozzá, az üvegben lévő tengeri víz »elnyelte« a többi vizeket (**מים בולעים מים**). Ez a legenda erősen emlékeztet Charybdis mítoszára, amelyről azt olvastuk az Odyssea 12. f.-ben, hogy háromszor napjában sötét vizet okád magából és ugyanannyiszor vissza is szívja. Annál is inkább gondolhatunk itten a hellén mítosz, hatására, mivel az említett tudósok úgy nevezték el a tengernek azt a helyét, ahol nem volt a víznek áramlása **כי ביעי**, ez pedig nyelöcsövet is jelent és teljesen megfelelne akkor Charybdis »torkának«, amelytől Odysseus hajósai annyira óvakodtak, hogy annak közelébe ne kerüljenek.

A Gen.-ben említett ősnépek jelképes értelmezést nyernek az illető genealógiai fejezetekhez kapcsolódó midrásokban. A Gen. Rabba 26. fejezete a következőképpen etimologizálja a **זמומים** szót: **זמומים א"ר יוסי בר חנינה מנטרו מין**. Sokan a **τρέμω** (lat.: tremo) igével hozzák kapcsolatba. De így a **מנטרו** szótagnak nem tudjuk értelmezését adni. Ha azonban az utolsó szótag **מין**-jében a mem-et szám ech-cha javítjuk (a **מ** betű ditografiával kétszer íródott), a következő olvasatot nyerjük: **מנטרוסין** és ez nem egyéb, mint **M i n o t a u r u s**.

Miért foglalkozzam én a Tórával, ha amúgyis elfelejtem, – így mond a balga. De felel a bölcs: »Ha elfelejteni is, amit tanultam, mégis megjutalmaz Isten azért, mert elmélyedtem az ő tanításaiban. Hasonló az ahhoz az esethez, amikor valaki szolgálkat fogadott, hogy egy üres hordóba vizet merítsenek.« A balgák így szóltak erre: »Mi hasznunk abból, hogy vizet hordunk egy ilyen edénybe?« Az értelmesek ellenben azt kérdezték: »Nem jutalmaznak-e

aiieg bennünket az idehordott edényekért külön-külön.«
[Lév. r. 19. 2., Énekek éneke r. 5. 11-hez.).

E legendát olvasva, önkéntelenül is a görög mitológia jut eszünkbe, amelynek képzete szerint az alvilágban a be nem avatottak sorsa örök kielégületlenség. Lyukas hordót kell állandóan tölteniök, a hozzávaló vizet meg rostában Jhordozzák Oda. Vagy még inkább a Danaos férjgyilkos leányaira gondolunk, akiknek ugyancsak az a büntetésük, hogy lyukas hordóba szállítják folyton a vizet és az edény sohasem telik meg.

Sachs a 42. zsoltár 5. verséhez⁴³ fűződő aggádikus helyen az Ogyges folyóra való célzást vél látni: Ezt olvassuk u. i. a Jalkutban:

מהו המון חונג לשון יוני חוננים של מים כשם שלא היו להם להוננים של מים שעור כד לא היה שעור לישראל כשעולים לרגל.

A מים של היננים helyett Sachs⁴⁴ a מים של היננים olvasást javasolja és ennek alapján a következőképpen értelmezendő az idézett hely: Mit jelent ez a kifejezés: המון חונג? Görögül az Ogyges vizét értjük rajta. Amint az Ogyges vizeinek nem volt mértéke, éppen úgy Izraelnek sem, amikor a főünnepekre Jeruzsálembe zarándokolt. A Min szó hangzásában igen hasonlít az Ogyg-hez és ebben rejlenek a célzás az Ogyges folyóra.

A vízözön előtti óriások minden negyven évben csak egyszer szántották s \vetettek. Rövid idő alatt a világ egyik végétől a másikig vándoroltak és útjukban hatalmas cédrusfákat szaggattak ki. Az oroszánok és párducok legyőzése olyan volt számukra, mint egy hajszál (kilépése) a testükön; a levegő oly enyhe, mint a pészach és hetek ünnepe közé eső idő (Szanh. 108a.). Ez a legenda is talán a görög mitológiának az özönvíz előtti aranykorszakról való képzelete, valamint az óriások mítoszának hatása alatt került a Midrásba.

»Ha ő nyugalmat ad, ki kárhoztatja őt, ha meg elrejtí arcát, meglátja-e valaki akár nép elől, akár ember elől.«⁴⁵ Élihunak e szavait egy példázattal magyarázza meg a Midrásban Rabbi Méir. Hasonló ez ahhoz a bíróhoz, aki függöny által volt elválasztva a külső világtól és ezért nem lát semmit sem abból, ami a függöny falán kívül történik. Így fordul elő olykor Istennek igazsága is a világtól, annak Uralmát nem tapasztalhatjuk és ezért látszik, hogy a gonosz elkerüli büntetését. Tudóstársai erre leintik R. Méirt És így szólnak hozzá: »Elég R. Méir, – így csak a vízözön borának emberei beszéltek!« Sűrű felhők vonják be őt,

⁴³ אדרב עד בית אלהים במול רנה ותודה המון חונג

⁴⁴ Beiträge I. 56.

⁴⁵ Job 31, 29.

hogy nem lát és az ég körét járja.⁴⁶ Amikor pedig R. Mein megkérdi végül, hogy miként értelmezendő k hát Elihunak fenti szavai, azt a feleletet kapja, hogy Isten gondtalanságot biztosít a gonoszoknak és azt senki emberfia nem¹ zavarhatja (Gen. R. 36.). Bacher szerint itt ugyancsak a görög mitológiának egyik képzetével állunk szemben, amely arról szól, hogy egy kötés van az igazságosság szeme fölé helyezve és ez eltakarja előle a tisztánlátást.⁴⁷

Bacher a Pénélopéról és kérőiről szóló elbeszélésnek hatását találja meg a következő Midrásban. Echa 3, 21-hez a következő elbeszélést fűzi t. i. a Peszikta. Egy király feleségül vesz egy matrónát és házassági szerződésükben igen sok ékszert és értéktárgyat ajándékozott neki. Azután messze tengerentúli útra tért és magára hagyta hitvesét hosszú éveken keresztül. Ekkor barátnői bosszantani kezdek és így szóltak hozzá: »Meddig szándékozol még így várni, menj újból férjhez, míg fiatal vagy.« A matróna azonban visszavonult hajlékába, ismételten elolvasta a férje szerkesztette házasságlevelet és úgy vigasztalta magát Amikor pedig a király visszatért, így szólt hozzá: »Lányom; nagyon csodálkozom, hogy ily hosszú ideig vártál rám.« »0, uram, király, – viszonzta az asszony – hanem biztosítottál volna számomra oly hatalmas vagyont és sok kincset házasságlevelünkben, bizony már régen eltérítettek volna tőled barátnőim.⁴⁸ Ez természetesen csak föltevésnek állhatja meg a helyét, mert az Odyssea elbeszélésében sokkal színesebb leírásban kapjuk Penelope és a kérők történetét.

β) Görög írók hatása.

A zsidó bölcsek – különösen a palesztinaiak – minden bizonnyal ismerhették a görög szerzők műveit és gondolatait, így Platon és Aristoteles rendszerei sem lehetnek ismeretlenek előttük, bár nehezen tehető föl, hogy közvetlenül olvasták volna a görög gondolkodók műveit, vagy még kevésbé, hogy rendszerüket beható tanulmány tárgyává tették volna. Ennek előrebocsátása után megértjük azt is, hogy a Talmud szerzői miért nem foglaltak állást egyik görög bölceleti irány mellett sem. De nem kötötte le magát a hagyomány a hellén filozófusok valamelyike mellett azért sem, mivel a bölcsek a Bibliában minden megismerésnek forrását meglették, vonatkozzanak azok akár metafizikai, akár kosmogóniai kérdésekre is, illető-

⁴⁶ עבים כתר לו ולא יראה והוג שמים יתהלך

⁴⁷ Die Agada d. Tann, II 61.

⁴⁸ Die Agada d. pal. Amoräer I. 247.

leg azon a nézetén voltak, hogy – mint később a középkori vallásbölcsezséknél látjuk – csak az a filozófiai vagy természettudományi tétel állhatja meg a helyét, amelynek igazságát a Szentírásból is bizonyítani lehet. Ennek megvilágítására szolgáljon a következő helye a Talmudnak. Ín agy Sándor egyéb kérdések között azt a kérdést vetette föl a zsidó bölcsek előtt, vajjon az ég vagy a föld: teremtődött-e előbb. Erre a kosmogóniai kérdésre a bölcsek azt felelték, hogy az ^oé* m e r t í r v a v a n : k e z d e t b c η t e-

r é m t t e t t e i s t e n a z e g e t é s a f ö l d e l (Támid 32a).⁴⁹ Ha nem is folytattak azonban a talmudisták bölcséleti tanulmányokat a fentjelzett okoknál fogva és nem olvasták is eredetiben a görög irodalmi termékeket, azért a plátói-pythagoreusi tanok hatása alól bizonyára nem függetleníthették magukat, amint ennek nyomait meg is találhatjuk szerte a Talmud- és Midrás-irodalomban egyaránt.

A nagy bölcselőknek különösen ama elgondolásai ragadták meg a talmudi bölcsek képzeletét, amelyeket többekévvábbé a mitológiának misztikuma vont körül, nem is annyira a tiszta bölcsélet, mint a philosophia mythologie a vonta őket bűvkörébe. Az itt következő példák is ezt a föltevésünket igazolják. Numeri rabba XIV.: Amikor Isten az első embert teremtette, hímnőnek = **אנדוניוס**) (ανδρογυνηκον alkotta meg.« Res Lakis szerint kétarcúnak teremtette (**דו פרצופין**) = δύο προσώ-α), azután keresztülfürészelte őt és ezáltal két háta lett: egyik az asszonyé, a másik meg a férfié.⁵⁰ Plafon Symposionjában Aristophanes többek között a következőket mondja: »Ősidőben háromnemű volt az ember: hím, nő és hímnő.⁵¹ Kerektestű volt mind a három faj. A mostani testrészeinek mindegyikéből kettőt bírt. Feje azonban csak egy volt, de azzal előre és hátra is tudott látni. Mivel pedig annyira félelmetes volt az ereje, hogy az istenek ellen is föl akartak lázadni, ezért Zeus kettévágta őket.« Hogy a Midrás e mitikus megrajzolása nyilvánvalóan a Symposion befolyása alatt támadhatott, az egészen valószínű.

Egészen kétségtelenül platóni gondolat szolgáltatja az

⁴⁹ Lehetséges, hogy Pláton Timaeusanak hatása alatt adta a Talmud Nagy Sándor szájába a kérdést. Mert ott találkozunk Platónnak azzal a princípiumával, hogy a Föld az első és legidősebb valamennyi istenség között, amely az égen belül keletkezett.

⁵⁰ בשעה שברא הקביה אדם הראשון אנדוניוס בראי אִמֶר רִישׁ לְקִישׁ בְּשֵׁעָה שֶׁנִּבְרָא בְּרָאוּ דוּ פְּרָצִיפִין וְנָהָרוּ וְנִעְשׂוּ שְׁנַיִם נָבִים גַּב לְזָכָר וְגַב לְנִקְבָּה.

L. még Leviticus rabba XIV.

⁵¹ Jellemző, hogy ugyanazzal a szóval fejezi ki a Talmud is magát, mint Platon: **אנדוניוס** = ανδρογυνηκον.

alapját a Midrás ama képzeletének is, amely szerint Isten a Tórára tekintett és ahhoz hasonlónak teremtete meg a világot.⁵²

Platóni hatást találunk még a Talmudnak következő tanításában: »Nem jön el a Messiás mindaddig, míg a »testben« elhelyezett lelkek el nem fogynak.«⁵³ Vagyis a bölcsek fölfogása szerint meg volt állapítva a világ teremtésekor a jövőző idők lelkeinek száma. E lelkek pedig a Talmudnak más helyén közölt legendája szerint⁵⁴ tudomással bírnak a mindenség titkairól. Ezért tudja a gyermek, mielőtt megszületik az egész Tórát és csak a földi világba való lépése után felejt el egész tudományát. Ez is platóni gondolat, amely szerint a megismerés nem más, mint visszaemlékezés régen ismert dolgokra.

Nem kell csodálkoznunk azon, hogy a talmudi bölcsekre hatottak a platóni gondolatok. Mert ha csakugyan úgy látták volna, hogy a platonizmus valamely tétele a Biblia szavaival ellenkezik, akkor valóban minden körülmények közt a Szentírás elgondolása mellett tartottak volna ki. Ámde Platónnak, valamint az új pythagoreusoknak megállapításaiban számos oly gondolattal találkozhattak, amelyeket a Biblia hagyományain nyugvó kozmogóniai ukkal is összhangba hozhattak. Mert mi kivetni valója lett volna a bölcseknek Platónnak olyan tanításaiban, mint pl. a következők: a világ teremtett és az Isten jóságának eg3^rik megnyilatkozása. A világ szép és Istennek képmása, Isten kedvét találja az Ő általa teremteti világban. Mind[^] ezek a fölfogások úgy hatottak a bölcsekre, mintha a Szentírás kinyilatkoztatott szövegében olvasták volna.⁵⁵

Platon elvein kívül a n e o p y t h a g o r e i z m u s némi befolyását is észlelhetjük a Talmudban. Neopythagoreus hatásra vall, hogy a hagyomány egyes héber hetüknek egészen titokzatos erőt tulajdonít. A palesztinai Talmud pl. úgy tudja, hogy Isten a világot a beth betűvel hívta létre (Chagiga 77c), egy másik legenda szerint a földi világ a hé, míg a másvilág a j o d betű segítségével teremtett (B er ach. 55a).

Meg kell még említenünk Aristotelesnek a létek mibenlétére vonatkozó felfogását; ez is inkább mitikus értelmezésénél fogva volt valószínűleg hatással a bölcsekre. Joma traktátusában azt olvassuk pl. (20b): hogy a »nap kereke« (גלגל החמה) az ég boltozatán a cédrusfákat fűrészelő favágó-

⁵² Gen. r. elején

⁵³ Jeb. 63b.

⁵⁴ Niddah 30b.

⁵⁵ L. erre nézve M. Joel, Blicke in die ReHg. Gesch. I. 120-122.

hoz hasonlóan folyton fűrész. ⁵⁶ És a Nap fordulásával egyforma kiterjedésű porszemecskék morzsolódnak le. A Napnak az a lármája, amely ebből a fűrészelésből folyik, oka annak, hogy az emberek hangja éjszaka inkább hallható, mint nappal. A fűrészelésnek ezt a porát a Talmud **הנרי**-nak, meg **נל**-nak (semmi) nevezi. És a föld lakói mind ehhez a »semmihez«, a Nap fűrészeléséből lehulló porszemhez hasonlók. Aristoteles is (De anima c. művében) olyannak képzelte a lelket, hogy annak atomjai az ablakon keresztül beáramló napsugarakban táncoló porszemhez (ξύσματα) hasonlók.

Miután vázoltuk a *philosophia mythologica*-nak a Talmudban és Midrásban szembetűnő hatását, szólni fogunk a görög bölcsélet ama erkölcsi elveiről, amelyeknek párhuzamaival ugyancsak sűrűn találkozunk a zsidó hagyományos irodalomban.

Hosszú ideig nem vonták behatóbb vizsgálat alá a farizeusoknak számos olyan gondolatát, amely a sztoikus világszemlelettel egészen közeli rokonságot árul el. Bergmann *Die stoische Philosophie u. die jüdische Frömmigkeit* című alapos tanulmányában ⁵⁷ tesz először kísérletet arra, hogy a sztoa néhány eszméjének és fogalmának a zsidóságra való befolyását megállapítsa. Kamink a írja, ⁵⁸ hogy amikor ő Marcus Aurelius gondolatait héberre fordította, ⁵⁹ elsodálkozott azon, hogy e kiváló sztoikus szellemű uralkodónak gondolatai mennyire hasonlítanak a tannak és amórák több erkölcsi tanításához. Éppen ezért össze is állította M. Aurelius, meg a tannak és amórák szövegeinek megfelelő párhuzamos, olykor pedig ellentétes helyeit, de azokból eddig mindössze két dialógus látott csak napvilágot. ⁶⁰

A következőkben néhány olyan – főképpen az etika körébe tartozó – gondolatra fogunk rámutatni, amelyekben leginkább domborodik ki a hellén és a zsidó világnézetnek eszmei találkozása. ⁶¹ A görög bölcsleletből leginkább a sztoikusok tanai tarthatnak e tekintetben érdeklődésre számot, ide találkozni fogunk azért más bölcséleti irányoknak elveivel is.

Aboth III, 15: **הכל צפוי ורש ת נחונה**. Ez azonos a sztoikusok által hirdetett *εμπαμévη* gondolatával, amely sze-

⁵⁶ **המנסר ברקיע כחיש המנסר באיזים**

⁵⁷ Festschrift zu H. Cohens 70. Geburtstag, Berlin, 1912. 145-146.

⁵⁸ Revue des Études Juives. 1926, 233 1.

⁵⁹ Rajonoth M. Aurelius, Varsó, 1923.

⁶⁰ Hatoren New-York, 1923.

⁶¹ Valamennyivel nincsen érkezésünk itt foglalkozni; 1. bőven Revue des Études Juives, 1926, 233-252.

rint a végzet nincsen ellenkezésben az embernek erkölcsi felelősségével. Senecának az a sztoa szelleméből fakadt tanítása: »Facere docet philosophia, η ο η d i c e r e« (Ep. XX, 2) R. Simon b. Gamlielnek mondására emlékeztet bennünket **לא המדרש עיניו אלא המעשה** »Meni a tanulmányozás a fontos, hanem a tett« (Aboth I, 6).

A görög gondolkodásnak nagy hatásával találkozunk; Rabbi Méirnél. Hogy a hellén kultúra nem lehetett terrai incognita számára, az annál is inkább valószínű, mivel a görög műveltségéről ismert Elisa b. Abujának tanítványa volt. Előadásmódja, ahogyan az általa ismertetett tárgykör iránt tanítványai figyelmét lekötötte, stílusának csiszoltsága – ezt különösen Aboth 6. fejezetének első misnájában csillogtatja meg – szintén emellett szól. De mindezen felül számos tanítása vezethető vissza görög eredetre. így pld., annak a mindennapi áldó imának: »Áldva légy, Te Örökkévaló, a mi Istenünk, hogy nem teremtettél nőnek, és Áldva légy, le..., hogy nem teremtettél szolgálóknak«, Rabbi Méir egyik mondása szolgáltatta az alapot (Men. 43b). Ismeretes, hogy Aristoteles is (De arte poetica) a nőt, meg a szolgálkat egyaránt alsóbbrendű lényeknek nevezi.

A Genesis első fejezetéből tudjuk, hogy Isten, miután megalkotta az embert, megvizsgálta mindazt, amit teremtett és igen jónak (**טוב מאד**) találta. Rabbi Méir szerint (Gen. r. IX.) ez nem más, mint a halál dicsőítése. (**טוב מאד = מיה**) Rabbi Méirnek e kijelentése a sztoikus bölcselők gondolatára emlékezteti. A sztoikusok azt vallották t. i., hogy a halál nem jelent szerencsétlenséget, hanem sokkal inkább nagy boldogságot. Az ízig-vérig sztoikus Seneca is így bölcselkedik: »Scimus mortem ma iam non esse«. (De Constantia; v. ö. még Ad Mareiam, 20, 1.).

R. Eliezer b. Pedath (Szanh. 14a) tanításai közül való: **הוי קבל וקיים** »maradj a homályban, hogy élj«. Ennek párhuzamát Epikureusból ismerjük *λάοε βιώβας*.⁶² Seneca Epikureus nevében tanítja: »Philosophiae servias oportet, ut tibi contingat vera libertas« (Ep. 8, 7). R. Jósua b. Lévi is ehhez hasonlót hirdet **אין לך בן הורין אלא מיִשְׁעוּסָק בתורה**^{62a} »Csak az a szabad ember, aki a tannal foglalkozik.« Meg kell jegyeznünk azonban, hogy bármennyire kézenfekvő is a két gondolat találkozása, mégis ezt a felfogást könnyebben lehet a deuterokanonikus könyvekkel, pl. Sirák-kal kapcsolatba hozni. Befejezésül álljon itt még Hippokratesnek az a nevezetes mondása: *δ βίος βραχύς ή δε τέχνη μακρή*.

⁶² Ovidius is ehhez hasonlót ír (Trist. 3, 42): »Crede mihi bene qui latuit bene vixit«

^{62a} (Aboth IV, 5.).

Ez teljesen megfelel a Misna tanításának: **היום קצר והמלכה מרובה** »a nap rövid, de a munka sok« (Aboth II. 15.).

Hogyan jutottak a hagyományos irodalomba az utóbb felsorakoztatott és a görög filozófiához annyira közelálló erkölcsi tanítások? Vagy úgy, hogy a sztoikus és zsidó szellem szorosabb kapcsolatba kerülván egymással, a rabbinikus irodalom igen sok sztoikus és egyéb bölcséleti iskolák eszméit átvette. Az sincs kizárva, hogy a farizeusok gyűjtötték össze ezeket a tanításokat és ültették át a zsidó etika talajába. De lehet e sok gondolat találkozása véletlen műve is. S ebből azt a figyelemreméltó tanulságot vonhatjuk le, hogy az emberi szellem egymástól függetlenül s egészen távol eső területeken ugyanolyan módon szemléli a dolgokat s az életnek különféle megnyilatkozásait is csaknem hasonlóan itéli meg. E három feltevés közül az elsőt tartjuk a legvalószínűbbnek.

Irodalom.

a) Kútfők.

1. Bab. Talmudon kívül:
Midras rabba, ed. *Theodor*.
Midras Echa rabba, ed. *Buber*, Wiina, 1899.
Pesiqta de Rab Kahana, ed. *Buber*, Lyck, 1868.
Pesikta rabbati, ed. *Friedmann*, 1880.
Tanehuma Ex. ed. *Buber*, Wilna, 1885.

b) Felhasznált művek.

- Bacher*, W., Die Agada der babylonischen Amoräer, Budapest, 1878.
Bacher, W., Die Agada der Tannaiten I-II. Strassburg, 1884-1890.
Bacher, W., Die Agada der palästina'sischen Amoräer, . Strassburg, 1892-1899.
Bell, H. J., Die Juden und Griechen im römischen Alexandrien.' Beihefte, z. A. O. 1926.
Bousset, W., Die Religion des Judentums im späthellenistischen Zeitalter 3. Auflage, Tübingen, 1926.
Derenbourg, J., Essai sur l'Histoire et la Geographie de la Palestine, Paris, 1867.
Dubnow, S., Weltgeschichte des jüdischen Volkes I-X. Berlin, 1924-1929.
Encyclopaedia judaica, Berlin, 1927-1934.
Graetz, H., Geschichte der Juden, XIII. Leipzig, 1890-1904.
Qressmann, H., Die hellenistische Gestirnsreligion, Beihefte z. A. O. 1925.
Gutimann, M., Mafteach ha-Talmud, Csongrád-Budapest-Breslau, 1906-1930.
Joel, M., Blicke in die Religionsgeschichte zu Anfang des 2. christl. Jahrhunderts I-II. Breslau, 1880.
Juster, J., Les Juifs dans l'empire romain, I-II, Paris, 1914.
Kaminka, A., Les rapports entre le rabbinisme et la philosophie, stoïcienne Rev. des Et. Juives, 1926, 233-252
Krauss, S., Talmudische Archäologie, I-III. Leipzig, 1910-1912.
Krauss, S., Griechische und lateinische Lehnwörter I-II. Leipzig, 1898-1899.
Krüger, P., Hellenismus und Judentum, Leipzig, 1908.

- Levy, J.* Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim I-IV. Berlin, Wien, 1924.
- Momimenta Talmudica, 5. Band, Geschichte, S. *Krauss*, Griechen und Römer, Leipzig, 1914.
- Perles, F.*, Etymologische Studien zur Kunde der rabbinischen Sprache und Altertümer, Breslau, 1871.
- Radin, M.*, The Jews among the Greeks and Romans, Philadelphia, 1915.
- Sachs, M.*, Beiträge zur Sprach- und Altertumsforschung. Aus jüdischen Quellen I-II. Berlin, 1852-5-1.
- Schürer, E.*, Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi I-III. 4. Auflage, Berlin, 1907,
- Siegfried, C.* Die Episode des jüdischen Hellenismus. Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur, 1912-19-26.
- Strack, H. L.*, Einleitung in den Talmud und Midras, 5. Auflage^ München, 1921.
- Wendland, P.*, Die hellenistisch römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum, Tübingen, 1912.
- Ziegler, I.*, Die Königsgleichnisse des Midras, beleuchtet durch die römische Kaiserzeit, Breslau, 1903.

A hagyományos irodalomból idézett helyek jegyzéke.*

Midrás: Cant. cant. r. V. 21 1. Echa r. I. 12 1. Gen. r. I. 24 1. ; V
20 1.; IX. 26 1. ; XIII. 20 1. XIV. 10 1.*; XVI, 13 1. ; XXII. 131.; XXVI, 201. ;
XXX VI, 22 1. Koh. r. I, 18 és 20 1.; II, 13 1. Lev. r. XIX. 21 1. Num. r. XIV,
23 1. Peszikta Echa r. III. 22 1. Tanchuma Ex. I, 13 1.

Misna: Ab. Zára I, 7, 6 és 12 1.; I, 8, 13 I. Aboth I, 6. 26 1.; II, 15,
27 1.; Ili, 15, 25 1. ; IV, 5, 26 1. Gittin IX, 8, 7 1.; Jaddajim IV, 6, 15 1. Meg.
I, 8, 8 1. Sabbath XXIII, 2, 6 1. Sekalim III, 2, 7 1. Szota IX, 14, 9 és 10 1.

Talmud; a) *babelóniai* Ab. Zára 8b 14 l; 10a 8 1. Berach. 55a 24 1.
Chullin 60b 18 1. Hagiga 15b 15 1. Jeb. 63b 24 1.; 80a 16 1. ; Joma 20b 24 1.;
25a 6 1.; 65b 101; Kiddusin 49a 17 1.; Meg. 9a 8 1. Men. 43b 26 1.; 99b: 141.
Niddah 30b 24 1. Peszach 94b 14 1. Sabb. 26a 18 1. Szanh. 14a 26 1. ; 108a
21 1 Szofrim 1. 8 1. ; Szota 13a 19 1.; 49a 6 1.; 49b 9, 10, 14 és 151. Szukka
51b 12 1. Taanith 50b 8 1. Tamid 32a 23 1.

b) *palesztinai*: Hagiga 77c 24 1. Jeb. 5d 10 1.* Joma 44b 6 1. Keth.
25c 6 1. Meg. I, 11,81.; 71c 8 1. Peah 15c 101. Szanh. 28a 151. Szota 21b 91.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
Bevezetés.....	3
A görögök és a zsidóság kapcsolata a görög nyelv meg- ismerésén keresztül.....	5
A zsidóságnak a görögséggel való kulturális kapcsolata.....	11
A Talmud és a Midrás állásfoglalása a görög tudománnyal és irodalommal szemben.....	14
A görög kultúra elemei a Talmudban és a Midrásban.....	17
<i>a)</i> A mitológia hatásai.....	18
<i>β)</i> Görög írók hatása.....	22
Irodalom.....	29
A hagyományos irodalomból idézett helyek jegyzéke.....	30